

Erfgoed Brussel

38

Lente 2025

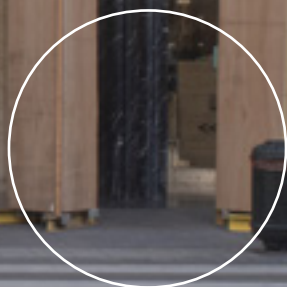
U

urban.brussels

Dossier

FOCUS
1939-99

Restauratie van erfgoed 1939-1999

Slim renoveren en restaureren met behoud van
waardevolle eigenschappen

MANJA VANHAELEN

EERSTE INGENIEUR, DIENSTHOOFD DEPARTEMENT RESTAURATIE BOUWKUNDIG ERFGOED
DIRECTIE CULTUREEL ERFGOED, URBAN.BRUSSELS

NVDR

We bekijken in wat volgt de werken die werden uitgevoerd aan het
gevrijwaarde recente erfgoed uit de periode 1939-1999, los van de vraag of
het nu om nauwgezette restauraties, reconstructies, onderhoudswerken of
om grote reconversies gaat. We beschrijven de aanpak en belichten de specifieke
uitdagingen en behoeften van deze gebouwen.

De gestutte luifel van de Ravensteingalerij gelegen
Kantersteen te Brussel, arch. Alexis en Philippe Dumont
1954-58 (A. de Ville de Goyet, 2024 © urban.brussels).

AFB. 1A, 1B

Na de afbraak van het Communicatiecentrum Noord (CCN) in 2023-24 wordt de reconstructie van de westgevel van het Noordstation gepland (© Adam Paluch, 2024).

D E NOODZAAK VAN RESTAURATIE EN VERANDERING

Het gebouwenpark uit de periode 1939-1999 wordt vandaag actief gerestaureerd en gerenoveerd. Enerzijds omdat de materialen verouderd zijn en onderhoud en herstel vergen. Een deel van de gebruikte materialen kwam tijdens de periode van de bouw nog maar net op de markt; hoe nieuwer deze materialen waren, des te lager scoorden ze qua levensduur. Anderzijds gelden er vandaag verstrengde of nieuwe normen met betrekking tot veiligheid, toegankelijkheid, inclusiviteit en uiteraard energieprestatie.

Om verder in gebruik te blijven, dienen de gebouwen uit de naoorlogse periode doorgaans drastisch gerenoveerd of vernieuwd te worden. Bovendien worden aan de gebouwen van deze generatie heden ten dage vaak nieuwe bestemmingen toegekend; ook dat vereist aanpassingswerken.

Een goede renovatiestrategie is belangrijk. Of het nu om grote of kleine interventies gaat, de doelstelling is steeds het vrijwaren en con-

serveren van alle kenmerken en waardevolle aspecten van deze monumenten voor komende generaties. Alvorens te starten met de werken wordt er dus heel wat kennis vergaard en onderzoek uitgevoerd. De historische achtergrond en het conceptuele kader worden onderzocht, de bouwgeschiedenis en eventuele aanpassingen in de loop der jaren worden getraceerd, het gebouw wordt technisch doorgelicht, de bouwfysische staat wordt gemonitord en technische constructiedetails geanalyseerd.

UITDAGINGEN VOOR JONG ERFGOED EN SLIM RENOVEREN MET BEHOUD VAN WAARDEVOLLE EIGENSCHAPPEN

Hoe jonger het erfgoed, hoe kleiner de historische afstand en beperkter de geordende kennis over deze bouwwerken binnen de erfgoedsector. Anderzijds is de geringe afstand in tijd op het vlak van materiaalkennis en constructiemethoden ook een voordeel: we krijgen nog gemakkelijk toegang tot technische specificaties of concepten die aan de basis van de bouw lagen.

1. DUQUESNE, S., "De restauratie van de Halte Brussel-Congres. Creatieve oplossingen in dienst van het erfgoed", in *Erfgoed Brussel*, nr. 25 *Dossier Conservatie op de steigers*, december 2017, pp. 42-43.

Vragen als 'Wat is nu representatief en waardevol?' en 'Wat is de eigenheid van de gebouwen van deze generatie?' moeten noodzakelijk beantwoord worden om slim te kunnen renoveren en restaureren.

Slim renoveren wil zeggen dat we de eigenheid en de kwaliteiten van de architectuur kunnen vatten en conserveren, maar dat we tegelijkertijd ook voldoen aan de vereisten van vandaag, zodat gebouwen niet alleen fysiek bewaard blijven maar tevens een nieuw leven krijgen. Het is daarbij zoeken naar een goed compromis of juist evenwicht.

We pleiten hier voor een aanpak die de chronologie van interventies vastlegt volgens hun efficiëntie. Voor het verbeteren van aspecten zoals energieprestatie, veiligheid en inclusiviteit dienen we prioriteit te geven aan werkzaamheden die een hoog rendement hebben en tegelijkertijd het minst afbreuk doen aan de architecturale waarde, zowel op visueel, materieel, technisch als conceptueel vlak. Daarnaast dient er gezocht te worden naar alternatieven die evenwaardig zijn aan de standaardprocedures. Zo worden de interventies gemoduleerd en gemodelleerd.

We overlopen hier een aantal werfdossiers, startend bij de oudste gebouwen in een min of meer chronologische volgorde.

NOORD-ZUIDVERBINDING EN RAVENSTEINGALERIJ

Heel wat punctuele werken werden in de loop der jaren uitgevoerd op de stations van de Noord-Zuidverbinding: het Noordstation, Centraal Station en halte Congres.¹ De uitgevoerde interventies gaan van pure restauratie – bijvoorbeeld van de gevels van halte Congres – tot eerder praktische en functionele ingrepen eigen aan het gebruik van deze infrastructuren. Bij de renovatiewerken wordt vooral een evenwicht gezocht tussen het garanderen van een vlot dagelijks gebruik en het functioneren van de bijhorende technologie enerzijds en het herontdekken en vrijwaren van het coherent functionalistische en stilistische karakter van deze gebouwen anderzijds. Voor het Centraal Station worden de plannen voorbereid voor een belangrijke energetische renovatie. Voor het Noordstation, dat stilaan volledig gerenoveerd is, wordt de reconstructie gepland van de gevel

aan de westzijde, na afbraak van het Communicatiecentrum Noord (CCN) (AFB. 1A, 1B).

De Ravensteingalerij uit 1958, die aansluit bij de grote structurele en monumentale ontwikkelingen rond het Centraal Station, is een ontwerp van Alexis en Philippe Dumont. De wijk ondergaat vandaag een nieuwe golf van ontwikkelingen en bouwprojecten.

De vrijwaring garandeert het behoud van dit bijzonder coherente voorbeeld van naoorlogs monumentaal modernisme. Recent werden de gevels in travertijn aan de zijde van de Kantersteen gerestaureerd. De gevel vertoonde een aantal gebreken: barsten in de stenen bekledingsplaten en risico op steenval. Om technische redenen werd de travertijn door dikkere platen vervangen en werd het bevestigingssysteem aangepast aan de huidige veiligheidsnormen (AFB. 2A, 2B, 2C, 2D).

PRIVÉWONINGEN UIT DE JAREN 1950: WONINGEN EVERAERT EN VOLCKRICK

De woning Everaert, in de Sumatralaan nr. 8 te Ukkel, de woning Durieu, in de Frisheidslaan nr. 26 te Sint-Jans-Molenbeek en de woning Steenhout, in de Napoleonlaan nr. 57 te Ukkel, allen van de hand van architect Jacques Dupuis (de laatste woning in samenwerking met Simone Guillissen-Hoa), werden in hun totaliteit beschermd. De woningen dateren uit het begin van de jaren 1950 en getuigen van de unieke vormtaal die de architecten ontwikkelden. Zij hanteerden een stijl die zich ver hield van alle behoudsgezindheid, klassiek modernisme of doctrinair functionalisme. Recent werden onderhoudswerken uitgevoerd waarbij de afwerkingslagen zowel binnen als buiten werden vernieuwd of gereinigd. Ook de technische installaties waren aan vervanging toe, maar voor de rest ondergingen deze woningen geen belangrijke of grondige restauraties (AFB. 3).

De persoonlijke woning van architect Georges Volckrick, op Jagersveld nr. 13 te Watermaal-Bosvoorde, werd in 2020 in haar geheel beschermd als monument, inclusief de inspringstrook langs de straatzijde, de tuin en de binneninrichting die integraal deel uitmaakt van het huis. De woning, gebouwd in 1958 in een discrete maar assertieve moderne stijl, is opgevat als een samplewerk, met een gema-

AFB. 2A
De gevel van de Ravensteingalerij kant Kantersteen met de verwijderde travertijn bekledingsplaten (P.-Y. Lamy, 2022 © urban.brussels).

AFB. 2B
De travertijn bekledingsplaten vertoonden belangrijke gebreken (P.-Y. Lamy, 2021 © urban.brussels).

AFB. 2C
Het bevestigingssysteem van de nieuwe travertijn bekledingsplaten wordt aangepast aan de huidige veiligheidsnormen (P.-Y. Lamy, 2022 © urban.brussels).

AFB. 2D
De travertijn wordt door dikkere platen vervangen (P.-Y. Lamy, 2022 © urban.brussels).

AFB. 3

De pas gerestaureerde woning Steenhout gelegen Napoleonlaan nr. 57 in Ukkel, arch. Simone Guillissen-Hoa en Jacques Dupuis 1953 (Nicolas Schimp, 2020 © urban.brussels).

AFB. 4A, 4B

Woning Volckrick in Watermaal-Bosvoorde, arch. Georges Volckrick 1958. Subtiële punctuele vervanging van het teakhouten schrijnwerk en verwijdering van de donkere niet oorspronkelijke afwerking (P. Bernard, 2024 © urban.brussels).

tigd regionalistisch modernisme en een vleugje brutalisme. Het materiaalgebruik is zorgvuldig gekozen.

De woning is over het algemeen in goede staat, maar recent moest toch het schrijnwerk worden onderhouden. Dit hield in dat de afwerkingslagen van alle ramen in de voorgevel en oostgevel vernieuwd moesten worden (**AFB. 4A**). Tijdens het onderzoek ter plaatse werd opgemerkt dat de oorspronkelijke afwerking van de kozijnen lichter was dan de huidige donkere beits, wat werd bevestigd door een oude foto die werd teruggevonden. Het bestek van de architect werd ook teruggevonden. Onder punt 46 - Schilderwerk - c) staat: 'bescherming van teakhouten kozijnen: één laag Oxane olieprimer, schuren en twee lagen Oxane olie'. Om deze reden werd voorgesteld om de resterende afwerking volledig te verwijderen en te vervangen door een kleurloze 'vette vernis' zoals die oorspronkelijk werd aangebracht (**AFB. 4B**).

Gelet op de zorg waarmee de materialen en kleuren oorspronkelijk werden gekozen, is deze subtiële ingreep om terug te keren naar het oorspronkelijke kleurenschema toch belangrijk.

DE ARCHITECTUUR VAN WILLY VAN DER MEEREN: Vernieuwing en Restauratie

De drie beschermde woningen van architect Willy Van Der Meer werden de afgelopen tien jaar gerenoveerd.

Het gebouw Van Ooteghem, woningen met winkel, in de Onze-Lieve-Vrouwlaan nr. 135 te Evere, uit 1950 en de woning Moureau aan de Adrien Bayetlaan nr. 11 in Laken werden beschermd in hetzelfde jaar 2006. Het eerste gebouw werd in 2017 gerestaureerd na vaststellingen van jarenlang gebrekkig onderhoud en werken die in overtreding waren uitgevoerd. Aan de woning Moureau zijn de laatste jaren werken uitgevoerd: herstellingen aan het dak en een aantal interventies in het interieur. De belangrijkste werken waren de restauratie van de voorgevel in 2021 (**AFB. 5A, 5B**). De vliesgevel, opgebouwd met subtiële materialen zoals structuurbeton, blauwe hardsteen, architectonisch beton, siercement en stalen ramen, onderging in de loop der jaren wijzigingen, de compositie van genuanceerde materialen verdween onder een uniforme verflaag, de borstwering aan het dakterras werd al in 1962 vervangen en tegelijkertijd werd ook de regenwaterafvoer naar de voorge-

AFB. 5A

Woning Moureau gelegen Adrien Bayetlaan nr. 11 te Laken, arch. Willy Van Der Meeren 1951 en ophoging in 1959-62. Situatie voor de restauratie (S. Duquesne, 2016 © urban.brussels).

AFB. 5B

Woning Moureau. Situatie na de restauratie (S. Duquesne, 2022 © urban.brussels).

vel gebracht, in de jaren 1980 werd dubbel glas in de oorspronkelijke ramen geplaatst.

De restauratie herstelde de gevel in zijn oorspronkelijke staat, de verflagen werden verwijderd, de betonstructuur gerestaureerd en voorzien van een kathodische bescherming. Er werden ook verschillende verbeteringen aangebracht en een aantal technische details herwerkt, zoals het voorzien van druiplijsten in de horizontale sierbetonlijsten en het plaatsen van isolatie achter de arduinen platen. Er werd een doorgedreven analyse gemaakt van de bouwfysica van de woning die als basis diende voor het aanbrengen van de comfortverbeteringen. De werken voor de restauratie van de achtergevel worden voorbereid en zouden binnenkort van start gaan.

De woning Verhaegen, iets recenter uit 1961, in de Pater de Dekenstraat nr. 38 te Etterbeek, werd beschermd in 2020 en meteen gerestaureerd en gerenoveerd. De gevels werden in hun oorspronkelijke staat gerestaureerd. Het behoud van de houten raamdelen was onmo-

gelijk; deze werden gereproduceerd en voorzien van performant glas. In het kader van een gedeeltelijke bestemmingswijziging werden ook hier een aantal technische verbeteringen en aanpassingen in de binneninrichting uitgevoerd die de woning geschikt maken voor hedendaags gebruik. Tegelijkertijd werden in het interieur een aantal elementen gereconstrueerd.

CORPORATE ARCHITECTURE VAN DE JAREN 1960

De grote *corporate architecture* van de jaren 1960, vertegenwoordigd door de hoofdzetels van La Royale Belge, CBR, ING en de firma D'leteren, weerspiegelt het imago van deze bedrijven door middel van innovatieve en zeer opmerkelijke stijlfiguren. Beton, staal en grote glaspartijen worden veelvuldig gebruikt. Deze gebouwen zijn vaak al voorzien van dubbel glas, aluminium raamprofielen en andere materialen die in die periode werden ontwikkeld met het oog op duurzaamheid en minimaal onderhoud.

AFB. 6A

La Royale Belge in restauratie,
 arch. Pierre Dufau en René
 Stapels en landschapsarch.
 Jean Delogne en Claude Rebold
 1967-70 (J.-M. Basyn, 2022
 © urban.brussels).

Ze vertegenwoordigen een tijdperk van economische groei en technologische vooruitgang en zijn vaak ontworpen door gerenommeerde architecten die een sterke visuele aanwezigheid in het stadsbeeld creëerden.

Functionele en esthetische innovaties zijn duidelijk zichtbaar in het materiaalgebruik en de structuur. Ze manifesteren zich in de open plattegronden, die flexibele kantoorindelingen zonder vaste wanden bevorderen en een dynamische werkomgeving creëren. Tuinen en atriums integreren de natuur in het ontwerp.

Qua inrichting werd voor het meubilair vaak een beroep gedaan op belangrijke ontwerpers en werden hoogwaardige kunstwerken geïntegreerd in de architectuur.

Voor deze gebouwen is er vandaag nood aan aangepaste werkomgevingen, nieuwe technologieën die in lijn zijn met hedendaagse normen en verbeterde energieprestaties. Een aantal van deze gebouwen zijn bedrijfszetels gebleven, terwijl andere een volledige herbesteding ondergaan.

Voor deze recent op de bewaarlijst ingeschreven gebouwen (La Royale Belge 2019, CBR 2016,

ING 2022, D'Ieteren opening van de procedure 2022) werd vrijwel systematisch, parallel aan de beschermingsprocedure, het renovatieproject gestart. De projecten worden gekenmerkt door een doorgedreven zoektocht naar innovatie, die de geest en aanpak van de oorspronkelijke ontwerpen tracht te vatten, soms in vernuftige detaillering, maar ook met een aantal oordeelkundig gekozen, volledig nieuwe interventies.

LA ROYALE BELGE

De gebouwen van La Royale Belge aan de Vorstlaan nr. 25 te Watermaal-Bosvoorde, waar de restauratiewerken in de lente van 2023 werden beëindigd, kregen een volledig nieuwe bestemming en huisvesten vandaag een hotel, een wellnesscentrum, restaurants, twee verdiepingen met kantoren en co-working ruimten en infrastructuur voor evenementen en colloquia. De herinrichting bestond voornamelijk uit het verbeteren van de energieprestaties van het gebouw, het herontwerpen van de ruimten en de interne circulatie om de nieuwe geplande functies te kunnen huisvesten en het op peil brengen van bepaalde veiligheidsvoorzieningen in verband met deze gebruiksdoeleinden (AFB. 6A).

AFB. 6B
De nieuwe circulaire circulatie in
aanbouw in het centrum van het gebouw
(J.-M. Basyn, 2022 © urban.brussels).

AFB. 6C
De nieuwe circulaire circulatie in gebruik
(Jules Toulet, 2023 © urban.brussels).

AFB. 6D
De glaspartijen in de gevels worden vervangen door performanter
dubbel glas met eenzelfde spiegelend kopergetint esthetisch effect
(J.-M. Basyn, 2022 © urban.brussels).

Het gerestaureerde gebouw biedt alle nodige garanties op het vlak van duurzaamheid en respect voor het milieu, geformaliseerd door het Breeam Excellent-certificaat. Plafonds met airconditioning, afwezigheidsdetectoren om de verlichting te rationaliseren, groene daken, regenwateropvangsystemen, performante dubbele beglazing en geïsoleerde aluminium raamprofielen, zonnepanelen, noem maar op.

Toch behield het gebouw zijn karakteristieke, iconische uitstraling. Omwille van het samenbrengen van de verschillende nieuwe functies die het gebouw opneemt, werd centraal in het gebouw een nieuwe circulatie voorzien: een grote wenteltrap, die licht en lucht in de constructie brengt. Hoewel nieuw en in een hedendaagse vormgeving, treedt de trap in een afgewogen dialoog met de oorspronkelijke architectuur (**AFB. 6B, 6C**).

Na een eerste fase van ontmanteling en verwijdering van afwerkingen zonder erfgoedwaarde en verouderde technische installaties, werd het gebouw getransformeerd.

Het project behoudt de volledige draagstructuur van het gebouw: de betonstructuur en de structuur in COR-TEN staal verkeerden in goede staat en vereisten geen speciale interventies. Het merendeel van de bestaande ruimten en materialen zoals die door de architecten aan het einde van de jaren 1960 werden geïmplementeerd (zoals het auditorium en zijn messing omhulsel, de marmeren inkomhal, de verticale circulatie (liftkernen en trappenhuizen), de betonnen honingraatplafonds van de voormalige refter, enz.) bleef behouden.²

Verbeteringen aan de waterhuishouding en waterdichting van de terrassen, de isolatie van alle daken, de installatie van zonnepanelen die niet zichtbaar zijn vanuit de openbare ruimte en het vergroenen van de platte daken maken ook deel uit van het werk om de toekomst van het gebouw op lange termijn veilig te stellen, terwijl de belangrijkste erfgoedkenmerken behouden blijven.

Een aantal materialen werd resoluut vervangen, maar dan wel met zorg voor een identiek resultaat. Zo werden bijvoorbeeld de glaspartijen in de gevels vervangen door performanter dubbel glas met eenzelfde spiegelen effect (**AFB. 6D**). Ook de profielen werden vervangen door performante thermisch

onderbroken exemplaren. Dit gebeurde niet zomaar, maar na afweging van heel wat criteria, waaronder de technische mogelijkheid om de oorspronkelijke profielen aan te passen, te restaureren en te verbeteren, de waarde die dat al of niet zou hebben met betrekking tot circulariteit, de omvang van de noodzakelijke werken om de aansluitingen rond het schrijnwerk aan te passen in functie van een betere energieprestatie en het wegwerken van koudebruggen. Die afweging leidde dus tot het vervangen van de ramen. De detaillering werd bestudeerd om de originele details te reproduceren en te verbeteren en zo de esthetisch-visuele kenmerken van het gebouw te behouden en tegelijkertijd de lucht- en waterdichtheid en isolatie te verbeteren.

Een voorbeeld van een aanpassing in de restauratie is de aanpak van de metershoge glaswanden op het gelijkvloers. Het gaat om een enorme glasvlakte zonder profielen, waarvan de stabiliteit wordt verzekerd door verticale dwarse glasplaten. De wand vertoonde echter een aantal technische problemen, die werden verbeterd. Het detail van de dwarse glassteun werd eveneens herzien (**AFB. 6E**).

Een ander voorbeeld van de aanpassing van het gebouw aan de huidige veiligheidsnormen is de verhoging van de terrasleuningen door het oorspronkelijke glazen paneel te vergroten, waardoor de COR-TEN stalen leuningen er nog steeds hetzelfde uitzien (**AFB. 6F**).

Aanpassingen gebeuren in de logica van de oorspronkelijke ontwerpen: innovatief, performant, met oog voor een esthetisch afgelijnd resultaat, resoluut nieuw waar nodig, maar toch opnieuw in dialoog met het bestaande. Deze paar voorbeelden illustreren duidelijk dat een grondige kennis van het bestaande gebouw, de architectuur, de werking en de bouwgeschiedenis ervan via goed gedocumenteerde archieven de ontwerpers van het project in staat stelde om oplossingen te formuleren die beantwoorden aan de huidige behoeften en tegelijk de erfgoedwaarden van het gebouw en de site respecteren.

Wat het park betreft, wil het project de oorspronkelijke lay-out herstellen door ongepaste latere toevoegingen te verwijderen en de oorspronkelijke uitzichten en landschappelijke perspectieven herstellen.

2. Voor meer info over het oorspronkelijk gebouw, zie *La Royale Belge*, urban.brussels, 2022.

AFB. 6E

De grote glaswanden van het gelijkvloers worden vervangen door performanter maar zwaarder glas, waarvan de stabiliteit wordt verzekerd door verticale dwarse glasplaten (A. Hellebois, 2022 © urban.brussels).

AFB. 6F

De terrasleuningen werden verhoogd om aan de huidige veiligheidsnormen te beantwoorden (A. Hellebois, 2022 © urban.brussels).

DE BANK LAMBERT

De voormalige zetel van de Bank Lambert (BBL) aan de Marnixlaan nr. 24 te Brussel wordt geres-taureerd. De werken zijn gestart in 2022. De gedeeltelijke vrijwaring focust op het ontwerp van Gordon Bunschaff, dat in zijn geheel is inge-schreven op de bewaarlijst, inclusief het meubi-lair en de artistieke decoratie. Het gebouw werd later uitgebreid in een aansluitende logica en stijl; deze uitbreidingen maken eveneens deel uit van de vrijwaring.³

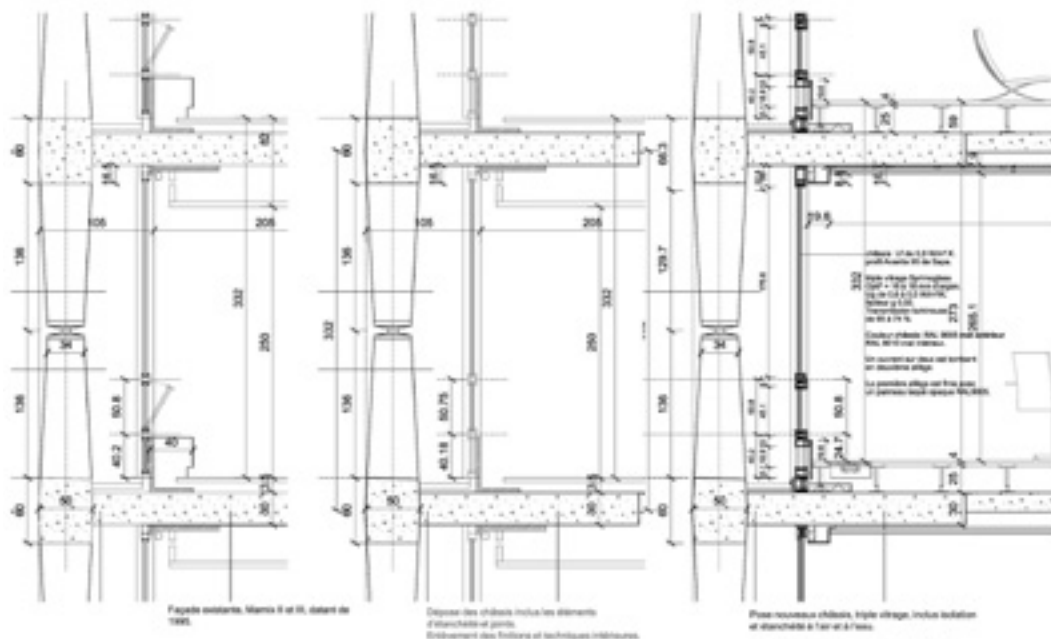
Dit gebouw wijzigt eigenlijk niet van gebruik: het is vandaag de hoofdzetel van ING Belgium. Geen nieuwe functie dus, maar wel nieuwe aangepaste werkvormen, normen voor veiligheid, welzijn op het werk en uiteraard een verbeterde energieprestatie.

Er wordt een gelijkaardige zoektocht ondernomen als bij de gebouwen van La Royale Belge naar het juiste detail voor de gevels. Ook hier

worden de ramen vervangen. Er werd daarbij naar een raamprofiel gezocht dat aan de gevel-zijde geen wijziging van de afmetingen of van het uitzicht zou teweegbrengen. Het gaat om geïsoleerde profielen met driedubbele begla-zing. Opnieuw moeten de aansluitingen wor-den herdacht en verbeterd wat betreft isolatie en luchtdichtheid (AFB. 7A, 7B). De behandeling van de ramen sluit nauw aan bij de reflecties over de binneninrichting: hier moest gekozen worden voor een verhoogde vloer omwille van het integreren van nieuwe technologische voor-zieningen. De hoogten in het verlaagde plafond zijn immers beperkt.

Er werd veel aandacht besteed aan de origi-nele esthetische principes. De plafonds werden volledig vervangen, maar behielden dezelfde strakke look. Ook de integratie van de verlich-ting kreeg veel aandacht, tot op vandaag tij-dens de werf. De verlichting moet voldoen aan de eisen voor een kwalitatieve werkomgeving, met een correcte lichtsterkte in verhouding tot

3. MADALIJNS, G., "De voorma-lige Bank Lambert. Het perfecte canvas voor kunst en design", in *Erfgoed Brussel*, nr. 33 Dossier *Lucht, Warmte, Licht*, lente 2020, pp. 186-195.

AFB. 7A
De ramen van Marnix II en III worden vervangen door driedubbel glas inbegrepen isolatie, lucht- en waterdichtheid. De raamprofielen en het glaskleur van Marnix I (RAL 9005) worden hier toegepast (© A2M, 2021).

AFB. 7B
ING Marnixlaan in Brussel. Marnix I arch. Gordon Bunschraft (S.O.M.) 1960, Marnix II en III arch. S.O.M. en Philippe Samyn 1988-1992. Werkzaamheden aan de gevels van Marnix II en III (J.-M. Basy, 2024 © urban.brussels).

AFB. 7C
Het oorspronkelijk verlichtingsprogramma voor de werkomgeving en kunstcollectie moet worden geherinterpreteerd (© ING historisch archief).

de te verlichten oppervlakte, die verschillend is voor de diverse werkzones. Tegelijkertijd wordt er gewerkt aan een herinterpretatie van de decoratieve inplanting van de verlichting in het originele concept (AFB. 7C).

De binnen- en buitenkoeren zijn van essentieel belang in dit ontwerp. Er werden enkele wijzigingen aangebracht, zoals noodzakelijke interventies voor nieuwe toegangen en gebruik, zonder al te veel te raken aan de oorspronkelijke vormgeving.

Het architectonisch beton van deze gevels is in goede bouwfysische staat maar erg vervuild. Een reiniging en vervolgens een bescherming zijn hier noodzakelijk. Er worden veel testen uitgevoerd om het juiste protocol voor deze interventie te vinden.

HET CBR GEBOUW

Ook de voormalige zetel van de Cimenteries Belges Réunies (CBR) aan de Terhulpssteenweg nr. 185 te Watermaal-Bosvoorde kreeg een nieuwe bestemming. Vandaag huisvest het gebouw voornamelijk kantoorruimten, gericht

op 'new ways of working', co-working spaces en evenementen, gecombineerd met ruimte voor gezonde ontspanning. De ingrepen bij de reconversie betreffen vooral een wijziging in de ruimtelijke organisatie, veiligheid, circulatie en inrichting.⁴

In de loop der jaren werd er verbouwd, steeds onder toezicht van architect Constantin Brodzki, die verantwoordelijk was voor het ontwerp uit 1970. Het ging daarbij vooral om de toevoeging van nieuwe lichte wanden voor kantoorruimte, hetgeen de ruimte verder indeelde in kleinere delen. Bij de recente herbestemming keerde men terug naar het open plan: niet-oorspronkelijke lichte wanden en plafonds werden gedemonteerd (AFB. 8A). Er werd gefocust op het herstel van de sterke architecturale aanwezigheid van het beton, de structuur van de betonnen plafonds met zichtbare balken en het repetitieve ritme van de 756 ovale raamopeningen. De houten binnenafwerkingen rond de centrale circulatiekoker en de bekleding van de verwarmingsconvectoren bleven behouden en werden gerestaureerd (AFB. 8B).

De gevels ondergingen nagenoeg geen wijzigingen. De betonstructuur werd niet geïsoleerd

4. Voor meer info, zie TOTELIN, A., "Het CBR-gebouw, een voorbeeld van doorgedreven prefabricatie. Erkenning als erfgoed en renovatie", in *Erfgoed Brussel*, nr. 30 Dossier Beton, urban.brussels, april 2019, pp. 106-111.

AFB. 8A
CBR gebouw in Watermaal-Bosvoorde, arch. Constantin Brodzki en Marcel Lambrichs 1970. Niet oorspronkelijke wanden worden gedemonteerd om het open plan terug te vinden (A. de Ville de Goyet, 2018 © urban.brussels).

AFB. 8B
De houten bekleding van de verwarmingsconvectoren werden behouden en gerestaureerd (A. de Ville de Goyet, 2018 © urban.brussels).

AFB. 8C
De gevels voor reiniging (J.-M. Basyn, 2018 © urban.brussels).

en de ramen in dubbel glas, met dezelfde koper-tint als bij het gebouw van La Royale Belge, bleven behouden. De gevels kregen een grondig onderhoud: ze werden gereinigd en de voegen vernieuwd (AFB. 8C). De glasplaten worden regelmatig vervangen door identiek glas omdat de beglazing 'koud' in het beton is geplaatst, wat regelmatig glasbreuk veroorzaakt. Kleine verbeteringen werden aangebracht bij de plaatsing van het nieuwe glas.

HET RECTORAAT VAN DE VUB

Het rectoraat van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), ontworpen door Renaat Braem, volgt de logica van *image building*, al is de uiteindelijke versie van het ontwerp bescheidener dan de eerste voorstellen. Het gebouw getuigt van een rationeel functionalistisch modernisme, in contrasterende combinatie met een aantal sterke artistieke interventies en organische en sculpturale elementen. Van herbestemming is hier geen sprake; de recente werken, die pas afgelopen zijn, behelsden een volledige restauratie van het gebouw met behoud van de huidige functie van rectoraat. Door de jaren heen werden er heel wat aanpassingen uitgevoerd, niet steeds even oordeelkundig. Het oorspronkelijke open plan van de verdiepingen werd opgedeeld in kleine kantoorruimten, met verlies van licht en lucht in de circulatieruimten. De restauratie brengt het open plan volledig terug, waardoor de 500 meter lange kunstwerken op de wanden van de centraal ingeplante circulatie en functies opnieuw tot hun recht komen en waarneembaar zijn in de hele ruimte (AFB. 9A, 9B). Na grondige evaluatie werden de 720 ramen volledig vervangen door een identiek model, maar met een aantal belangrijke ingrepen die voornamelijk de luchtdichtheid verbeteren door het aanpassen van de aansluitingen met de ruwbouw en afwerkingen van de raamopeningen (AFB. 9C, 9D). De restauratie van de originele wenteltrap werd aangevuld met een hedendaagse toevoeging die de veiligheid op de trap garandeert (AFB. 9E). De ontwerpers opteerden voor een niet-standaard oplossing die met het oorspronkelijke ontwerp in dialoog gaat. Er werd veel aandacht besteed aan de integratie van noodzakelijke nieuwe elementen, zoals de nieuwe vergaderzaaltjes en keukens, alsook de nieuwe verlichting. De verlichting op de verdiepingen zorgt voor een upgrade van het beeld van het gebouw door het zichtbaar maken van de artistieke elementen bij nacht.

AFB. 9A, 9B

Het rectoraat van de VUB in Elsene, arch. Renaat Braem 1973-78 en muurschilderingen 1976-84. De restauratie brengt het open plan terug, waardoor de 500 m lange kunstwerken op de centrale circulatie opnieuw volledig waarneembaar zijn (J.-M. Basy, 2024 © urban.brussels).

AFB. 9E

De restauratie van de originele wenteltrap met hedendaagse toevoeging om aan de hedendaagse veiligheidsnormen te beantwoorden (© Helen Hermans, 2024).

AFB. 9C

De vervanging van alle 720 ramen naar identiek model. Rechts een oorspronkelijk raam, links een nieuwe (S. Duquesne, 2016 © urban.brussels).

AFB. 9D

De luchtdichtheid van de nieuwe ramen wordt verbeterd door het aanpassen van de aansluitingen met de ruwbouw en afwerkingen van de raamopeningen (S. Duquesne, 2016 © urban.brussels).

AFB. 10

La Mémé in Sint-Lambrechts-Woluwe, arch. Atelier Simone en Lucien Kroll 1969-72. De complexiteit van de bouwprincipes en de diversiteit in materialen stellen ons voor nieuwe restauratie-uitdagingen (Philippe Braquenier, 2022 © urban.brussels).

LA MÉMÉ EN DE INNOVATIEVE ARCHITECTUUR VAN SIMONE EN LUCIEN KROLL

De gebouwen van de site van *La Mémé*, gebouwd tussen 1969 en 1982, brengen ons bij de meest recente beschermde bouwwerken. Die zijn het werk van het Atelier Simone en Lucien Kroll. De ‘open prefabricage’ en zeer eigenzinnige bouwprincipes, de combinatie van conventionele en traditionele materialen, zij het in een nieuwe samenstelling, stellen ons voor nieuwe restauratie-uitdagingen (AFB. 10). Op welke manier kunnen we de wetmatigheden van deze compositie vatten, zodat we ook hier kunnen ingrijpen om de noodzakelijke update qua energieprestaties en de (volledig achterhaalde) brandveiligheid te realiseren, met behoud van de krachtlijnen van deze architectuur?

FUTUREPROOF RESTAUREREN

De restauratie van erfgoed uit de periode 1939-1999 stelt ons voor unieke uitdagingen vanwege de jonge leeftijd van de gebouwen, het gebruik van moderne materialen en de veranderde maatschappelijke eisen. Het behoud van de karakteristieke eigenschappen van deze architectuur en de aanpassing aan hedendaagse normen voor energieprestaties, veiligheid en functionaliteit, vereisen een zorgvuldige afweging tussen innovatie en conservatie. De voorbeelden uit dit artikel tonen aan dat succesvolle restauraties en renovaties steunen op een grondige kennis van de oorspronkelijke ontwerpen, technische expertise en respect voor de esthetische en historische waarde van deze gebouwen.

Redactiecomité

Jean-Marc Basyn, Okke Bogaerts, Paula Dumont, Valerie Orban en Cecilia Paredes.

Coördinatie dossier

Jean-Marc Basyn
Stephanie Van de Voorde (VUB)
Marylise Parein (VUB, urban)

Coördinatie iconografie

Jean-Marc Basyn en Julie Coppens

Auteurs/ redactionele medewerking

Jean-Marc Basyn, Iwein Baeyens, Ana Castillo, Lieven De Grootte, Tania De Schepper, Margaux Denys, Stijn Elsen, Waldo Galle, Erik Hendrickx, Michèle Kreutz, Harry Lelièvre, Catherine Leclercq, Charlotte Nys, Marylise Parein, Stephanie Van de Voorde, Manja Vanhaelen, Tom Verhofstadt, Ine Wouters

Eindredactie nederlands

Jean-Marc Basyn

Eindredactie frans

Jean-Marc Basyn en Valérie Orban

Vertaling

Oneliner, Linguanet

Nalezing

Suzanne Gillijns, Wim Kenis, Koenraad Raeymaekers, Coralie Smets en de leden van het redactiecomité

Vormgeving

Toast Confituur Studio

Ontwerper van de maquette

Polygraph

Druk

db Group.be

Verspreiding

Cindy De Brandt, Ilse Weemaels.
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Adam Paluch, Caroline Berckmans, Anne Buisseret, Alfred de Ville de Goyet, Helen Hermans, Marie-Françoise Plissart, Marie-Elisabeth Volckrick, B2Ai, Atelier Zone III, &bogdan, MAKER architecten, Origin Architecture & Engineering, A2M, VAI, CIVA, ING, ARCHistory, Documentatiecentrum urban, Brugis urban, Innoviris

Coördinatie publicaties

Cecilia Paredes

Verantwoordelijke uitgever

Sarah Lagrillière, adjunct directeur generaal, urban.brussels (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed) Kunstberg 10-13, 1000 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

Directie Kennis en Communicatie Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.erfgoed.brussels
editions@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij Urban.brussels.

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

033 - Lente 2020
Lucht, warmte, licht

034 - Lente 2021
Kleuren en texturen

035 - Lente 2021
Georges Houtstont en de ornamentenkoorts van de Belle Époque

036 - Herfst 2022
Stadsgezichten

037 - Herfst 2024
Objecten en collecties

038 - Lente 2025
Focus 1939-99

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

Lijst met afkortingen

ARA – Algemeen Rijksarchief van België
ARB – Académie royale de Belgique
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
SAB – Stadsarchief Brussel
UCL – Université Catholique de Louvain
ULB – Université Libre de Bruxelles
VAI – Vlaams Architectuurinstituut
VUB – Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2024/6860/012

Cette revue paraît également en Français sous le titre « Bruxelles Patrimoines ».

urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van Erfgoed Brussel bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie.

Het nummer Focus 1939-99 wil het publiek bewust maken van het belang van ons recente erfgoed. Hoe kunnen we het behouden, de duurzame ontwikkeling ervan garanderen en de valorisatie ervan bevorderen? Dit zijn de belangrijkste vragen die aan bod komen in dit dossier, dat de nadruk legt op het erfgoedbeleid en het wetenschappelijk onderzoek dat dit "jonge" erfgoed de voorbije jaren in de kijker heeft gezet.

Sarah Lagrillière
Adjunct directeur generaal

U

20 €

ISBN 978-2-87584-219-0